

OULUN YLIOPISTO
UNIVERSITY of OULU

KESKITALO PIRITA

HETERONORMIN TOISINTAMINEN JA PURKAMINEN PERUSKOULUSSA

Kasvatustieteen kandidaatintyö

KASVATUSTIETEIDEN TIEDEKUNTA

Taide- ja taitopainotteinen luokanopettajakoulutus

2016

Luokanopettajankoulutus		Tekijä/Author Pirita Keskitalo	
Työn nimi/Title of thesis Heteronormin toisintaminen ja purkaminen peruskoulussa			
Pääaine/Major subject Kasvatustiede	Työn laji/Type of thesis Kandidaatintyö	Aika/Year 2016	Sivumäärä/No. of pages 28
Tiivistelmä/Abstract <p>Heteronormi sisältää ajattelutavan, jonka mukaan on olemassa vain kahta eri sukupuolta ja näillä nähdään olevan erilaiset, niille ominaiset ominaisuudet. Feminiinisten naisten ja maskuliinisten miesten väliset suhteet nähdään hierarkkisinä ja heteroseksuaalisina. Näin ollen heteronormi sulkee ulkopuolelleen ja tekee näkymättömiksi muut kuin heteronormin mukaiset sukupuolet ja seksuaalisuuden muodot. Heteronormi on syrjivä normi jonka ylläpitäminen on esteenä koulujen tasa-arvon toteutumiselle ja se voidaan nähdä kulttuurisesti ja historiallisesti rakentuneena useiden eri toistojen kautta. Tämän valtarakenteen merkittävänä ylläpitäjänä voidaan pitää kasvatustieteiden instituutioita, joista katseeni sijoittuu tässä tutkimuksessa peruskouluun.</p> <p>Kandidaatintutkielmani on laaja kirjallisuuskatsaus jossa tutustun heteronormin ja siihen liittyvien normien käsitteistöön. Haluan tuoda näkyviksi heteronormin ulkopuolelle jäävät sukupuolen ja seksuaalisuuden muodot ja tehdä ne mahdollisiksi. Tutkimuksessa pyrin tuomaan esille peruskoulujen heteronormatiiviset käytännöt ja mahdollisuudet niiden purkamiseen. Taustateorianäkökulana käytän tässä Judith Butlerin teoriaa sukupuolen performatiivisuudesta. Tutkimuskysymykseni ovat: 1) Mitä heteronormatiivisuus on? 2) Mitä sukupuolella ja seksuaalisella suuntautumisella tarkoitetaan? 3) Miten heteronormatiivisuutta toisinnetaan ja puretaan peruskoulussa?</p> <p>Suomessa oikeudellisia sukupuolia on kaksi ja niistä jokainen saa jommankumman heti synnytyslaitoksella. Tämä biologiseksi kutsuttu sukupuoli nähdään jähmettyneenä ja sen raamittamana tehdään oletuksia ihmisestä ja siitä ajatellaan seuraavan myös sama sukupuoli-identiteetti. Tässä tutkimuksessa sukupuoli ymmärretään moninaisena ja jatkuvana, jota ei voi määrittellä ulkopuolelta vaan se on itsemäärittelykysymys. Kun kaksi sukupuolta tuntevat toisiinsa seksuaalista tai emotionaalista vetovoimaa, puhutaan seksuaalisesta suuntautumisesta. Seksuaalisen suuntautumisen määrittäminen riippuu siitä miten suhteen osapuolet ovat määritelleet itse oman sukupuolensa. On myös olemassa ihmisiä jotka eivät halua luokitella itseään mihinkään sukupuolen – tai seksuaalisuuden suuntautuneisuuden luokkaan. Heteronormin mukaisia kuvia, tekstejä ja puhetta toistetaan peruskoulun arjessa ja se näkyy myös fyysisissä oppimisympäristöissä ja yleisissä käytänteissä. Heteronormia on myös mahdollista purkaa, mutta se vaatii näiden syrjivien normien tiedostamisen. Kun ne ymmärretään ja tiedostetaan, niin opetuksesta voi tehdä heteronormikriittistä ja toistaa sukupuolta ja seksuaalisuutta moninaisemmin.</p>			
Asiasanat/Keywords sukupuoli, seksuaalisuus, heteronormi, peruskoulu			

Sisältö

1	Johdanto	1
2	Tutkimuksen tavoite ja tutkimuskysymykset	6
3	Tutkimuksen keskeiset käsitteet.....	8
3.1	Heteronormi	8
3.2	Sukupuoli ja seksuaalinen suuntautuminen	10
3.2.1	Sukupuolen käsite	10
3.2.2	Sukupuolen moninaisuus	12
3.2.3	Seksuaalisen suuntautumisen moninaisuus.....	13
4	Heteronormin toisintaminen ja purkaminen peruskoulussa.....	15
5	Pohdinta.....	20
6	Lähteet	24

1 Johdanto

Kandidaatintutkielmani on laaja kirjallisuuskatsaus, jossa tarkastelen heteronormatiivisuuden toisintamista ja purkamista peruskoulussa. Laajan kirjallisuuskatsauksen tekeminen johdattaa minut heteronormatiivisuuden tematiikan pariin ja luo samalla pohjaa tulevalle pro gradu tutkielmalle. Pro gradu tutkielmassa aion tutkia millä tavoin luokanopettajat käsittelevät heteronormatiivisuuden ja oman kasvattajaroolinsa suhteessa siihen liittyviin normeihin. Koen, että kasvatusinstituutioissa heteronormatiivisuutta enemmän toisinnetaan, kuin puretaan. Opiskelen luokan- ja kuvataiteen opettajaksi ja olen rajannut aiheen koskemaan peruskoulua. Tutkimukseni voidaan nähdä osana kasvatus- ja koulutussosiologiaa, mutta siinä risteää myös feministi- ja queerteoriat. Tutkimuksen kannalta tärkeitä käsitteitä ovat heteronormi sekä sukupuoli ja seksuaalinen suuntautuminen.

Heteronormi sisältää kaksijakoisen ajattelutavan, jossa on olemassa vain kaksi eri sukupuolta: nainen ja mies. Näihin molempiin liitetään tietyt ominaisuudet, kuten nainen nähdään feminiinisenä ja mies maskuliinisenä. Heteronormatiivisuuteen liittyy myös heteroseksuaalisuuden oletus. Kaikki muut seksuaalisen suuntautumisen kirjat eivät tähän kuulu, joten näin ollen heteronormatiivisuus tekee ne näkymättömiksi. Samoin käy myös sukupuolirooleille, jotka eivät noudata feminiinisen naisen tai maskuliinisen miehen malleja. Tietynlaiset poikien ja tyttöjen tai naisten ja miesten mallit rajaavat muut vaihtoehdot pois lasten ja nuorten elämästä ja voi aiheuttaa siten kärsimystä (Lehtonen, 2003, 255). Heteronormi on sukupuolinormatiivisuuden yksi osa-alue ja näin ollen se vaikuttaa myös sukupuolten välisiin suhteisiin (Mettälä & Eerola, 2013, 3; Saarikoski, Kovero & Wickman 2013, 70).

Heteronormin vahvistaminen ja toisintaminen tuottaa eriarvostamista, syrjintää, ulossulkemista, kiusaamista ja asettaa muut toimintatavat huonommiksi (Lehtonen, 2013, 255; Saarikoski ym. 2013). Heteronormista poikkeavia ei nähdä yhdenvertaisina vaan esimerkiksi homoseksuaalisuuteen saattaa liittyä nöyryyttämistä, syylistämistä tai leimaamista erilaisiin sairauksiin tai synteihin. Lehtosen (2013) väitöskirjassa tutkittiin ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemuksia ja siinä monilla oppilailla oli kokemuksia kiusaamiseksi joutumisesta koulussa. Eräs ei ”perinteiseen” sukupuolirooliin mukautuva henkilö oli yrittänyt muuttaa käyttäytymistään heteronormiin sopivaksi, mistä oli seurannut masennusta ja vieraantumista omasta ajattelumaailmastaan. Toisessa tapauksessa transsihmissen

”saasteita” oli yritetty tartuttaa muihin oppilaisiin hinkkaamalla hänen pipoaan heihin. Kiusaamisesta ei välttämättä haluttu myöskään puhua, koska monet kokivat kiusaamisen kohteeksi joutumisen heikkoudeksi. Jotkut ei-heteroseksuaaliset nuoret saattoivat itsekin osallistua kiusaamiseen ja suhtautua ei-heteroseksuaalisuuteen kielteisesti. Eräät nuoret kertoivat menneensä ”kulissisuhteisiin” ja välttelevänsä itsetyydytystä, jotta eivät kokisi syyllisyyttä ”vääränlaisista” tunteista ja fantasioista. (Lehtonen 2003, 194-195; Saarikoski ym. 2013.) Oikeusministeriön julkaisun mukaan yleisintä sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen kohdalla on sukupuolittunut haukkuminen ja halventaminen, esimerkiksi transuksi tai hintiksi nimittely (Korhonen, Jauhola, Oosi & Huttunen, 2016). Nuoren voi olla vaikea nähdä omaa paikkaansa koulussa ja hän voi tuntea itsensä vääränlaiseksi. Se voi vaikuttaa myös oppilaan tulevaisuuden suunnitelmiin, ammatinvalintaan ja turvallisuuden tunteeseen koulussa. Useissa tutkimuksissa (Ks. Esim. Lehtonen, 2003; Saarikoski ym. 2013) joissa on haastateltu ei-heteroseksuaalisia nuoria, nuoret ovat kertoneet että he eivät ole voineet puhua itselleen tärkeistä asioista koulussa. Monet nuoret kertovat, että he eivät ole uskaltaneet tulla koulussa ”kaapista ulos”, koska keskusteluilmapiiiri on ollut niin heteronormatiivinen ja on pelätty leimautumista homoksi tai lesboksi. Ne on koettu kielteisinä kriteereinä ja kielteisenä on pidetty myös koulun yleistä ilmapiiriä.

Heteronormatiivisuus ja siihen liittyvät normit ovat syrjiviä ja niiden vahvistaminen vahvistaa myös valtasuhteita (Saarikoski ym. 2013, 22). Niinpä heteronormatiivisuutta voidaan tutkia myös vallan näkökulmasta. Muun muassa Judith Butler (1990) on tutkinut heteroseksuaalisuutta valtarakenteena ja käyttänyt heteronormatiivisuudesta heteroseksuaalisen matriisin käsitettä (Butler, 1990, 251; Lehtonen 2003, 31). Heteronormi on syrjivä normi ja sitä ylläpidetään jatkuvasti arkisilla teoilla ja sanoilla. Heteronormia, kuten muitakin syrjiviä normeja voi olla vaikea tiedostaa. Ihminen joka uppoaa yhteiskunnan vallalla oleviin normeihin, ei välttämättä joudu yhtä aktiivisesti miettimään miten sopeutuu joukkoon (Saarikoski ym. 2013, 31). Heteronormi on valtarakenne jota toisinnetaan myös peruskouluissa ja valta kohdistuu myös opettajiin (Saarikoski ym. 2013, 22). Vaikka ennako-oltukseni on, että peruskoulut toisintavat enemmän kuin purkavat näitä syrjiviä normeja, toivon että tämän tutkimuksen edetessä löydän myös tapoja jolla niitä puretaan. Tämän tutkimiseen sopii mielestäni hyvin Butlerin (1990) teoria sukupuolen performatiivisuudesta.

Heteronormatiivisuudesta ja sukupuolen moninaisuudesta on myös uutisoitu ahkerasti vuonna 2016 ja mielipiteet aiheen tiimoilta ovat jyrkentyneet (ks. Kärppä, 2016; Typpö,

2016). Asioista puhutaan, mutta myös ääripäät mielipiteissä ovat lisääntyneet. Esimerkkinä tästä on perussuomalaisten nuorten ”*tyttö-poika-sukupuolikampanja*”, joka peräänkuulutti sitä, että on olemassa vain kahta eri sukupuolta. Perussuomalaisten nuorten mukaan geneistä määrättyä sukupuolta ei voi kieltää (Typpö, 2016). Mielipiteiden ääripäät näkyivät myös sosiaalisessa mediassa ja uutisotsikoissa kun opetushallituksen opas *Tasa-arvo on taitolaji* nostettiin otsikoihin *Nyt*-liitteen artikkelin yhteydessä. Oppaasta (Jääskeläinen, Hautakorpi, Onwen-Huma, Niittymäki, Pirttijärvi, Lempinen & Kajander, 2015) nousi kuhu kun siitä kirjoitettiin artikkeli, mutta tekstiä alettiin tulkitsemaan mitä ihmeellisimmillä tavoilla. (Ks. Sarhimaa, 2016; Ziemann, 2016.) Oppaan tarkoituksena on tukea oppilaitoksia muun muassa tasa-arvosuunnitelman laatimisessa ja opettajien työssä tasa-arvon toteutumisessa (Jääskeläinen ym. 2015). On mielenkiintoista miten monet kokivat oppaan juuri päinvastoin ja tulkitsivat sen niin, että sukupuoli ei saisi näkyä tai kuulua millään tavoin.

Sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöt ovat olleet esillä myös uusissa tutkimuksissa, kuten Euroopan perusoikeusviraston tutkimusraportissa. Siinä todetaan muun muassa, että saateenkaari-ihmisten syrjintä on yleistä myös Suomessa ja sitä ilmenee jokapäiväisessä elämässä, esimerkiksi koulussa luokahuoneessa tai kadulla kävellessä. (FRA, 2016, 3.) Tutkimuksista huolimatta hallituksen tasa-arvo-ohjelmassa (2016-2019) todetaan Suomen olevan tasa-arvoinen maa ja että se tulisi pitää sellaisena:

”Sukupuolten tasa-arvo on yhteisesti jaettu arvo maassamme. Se ei kuitenkaan ole itsestäänselvyys, vaan tasa-arvon vahvistuminen ja säilyminen edellyttää että teemme sen eteen töitä, suunnitelmallisesti ja määrätietoisesti.. Hallitusohjelmassa todetaan, että naiset ja miehet ovat tasa-arvoisia.”

Teksti antaa ymmärtää, että Suomi olisi jo tällä hetkellä tasa-arvoinen. Tasa-arvo-ohjelmassa puhutaan paljon sukupuolten välisestä tasa-arvosta ja samaan hengenvetoon puhutaan vain tytöistä ja pojista tai naisista ja miehistä. Koko hallitusohjelmassa ei mainita sanallakaan seksuaali- tai sukupuolivähemmistöjä. Mihin on unohtunut, että on olemassa muitakin sukupuolia, kuin nainen tai mies? Edellisessä hallituksen tasa-arvo-ohjelmassa (2012-2015) ne olivat sisällytettynä ja kuten edellä mainitusta tutkimuksestakin käy ilmi, niin syrjintää on edelleen. Mietin, miksi uudessa tasa-arvo-ohjelmassa on menty askel taaksepäin.

Sen lisäksi, että aihe on yhteiskunnallisesti tärkeä, myös henkilökohtaiset kokemukset vaikuttivat aiheen valintaan. En koe että olisin itse mukautunut koskaan kovin hyvin siihen

tytön rooliin johon minua koulumaailmassa yritettiin laittaa. Olin kovaääninen villi tyttö-lapsi, jota ei paljoa lukeminen kiinnostanut ja käsialakin lähenteli harakan varpaita. Olin harvoin sitä mitä minulta, tyttölapselta odotettiin. Olen myöhemmin ymmärtänyt miksi minulta odotettiin esimerkiksi tiettyä käytöstä. Kaikilla ei ole tämänkaltaisia kokemuksia ja silloin syrjiviä normeja saatetaan toisintaa ajattelematta. Vuorikosken (2003, 131) mukaan juuri nämä koulukokemukset rakentavat opettajan omaa identiteettiä. Monen vuoden koulun penkillä istumista ja silloisia ”oikeita” opetusmetodeita ei välttämättä voi pyyhkiä pois vain muutaman vuoden opettajan koulutuksella (Vuorikoski 2003, 131). Varsinkaan jos niihin ei aktiivisesti tartuta opettajan koulutuksessa. Olen ollut paljon mukana sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen toiminnassa ja tavannut sitä kautta ihmisiä jotka kamppailevat erilaisten odotusten kanssa jotka kohdistuvat sukupuoleen ja seksuaalisuuteen. Monet ovat olleet minun tavoin hämmentyneitä peruskoulussa, kun on pitänyt yrittää mukautua johonkin mihin ei tunnu luonnolliselta mukautua. Se, että on nähnyt kun ihmiset kamppailevat sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyvissä identiteetikriiseissä, on tutustuttanut minut näkemään asiat useista eri näkökulmista.

Olen kiinnittänyt syrjiviin normeihin huomiota myös aikuisena yliopistossa opiskelijan roolissa ja peruskouluissa harjoittelijan tai sijaisen roolissa. Syrjivät normit ovat näkyneet etenkin opettajien puheessa ja toiminnassa. Esimerkiksi jos tyttö ja poika viihtyy paljon keskenään, niin suhde helposti seksualisoidaan eikä ajatella että kyseessä voisi olla kaverisuhde. Oppilaita myös ”tytötellään” ja ”pojitellaan” ja heitä ryhmitellään sukupuolen mukaan. Olen huomannut, että tämä sukupuolen mukaan ryhmittely on monilla nuorillakin opettajilla käytössä. Oppilaat pitivät usein sukupuolen mukaisia tyttö-poika istumajärjestyksiä rangaistuksina. Opiskelen Oulun yliopistossa ja se on ollut mukana opetusministeriön rahoittamassa, vuosina 2008-2011 toteutetussa TASUKO-hankkeessa (Snellman, 2011). Tavoitteena hankkeella on ollut edistää opettajankoulutusten kehittämistyötä kaikissa yliopistoissa, jotka tarjoavat opettajankoulutusta. Toisena tavoitteena on ollut, että yliopistot sitoutuvat jatkuvaan kehittämistyöhön jossa opettajien koulutuksen tasa-arvo ja sukupuolietietoisuus otetaan huomioon ja keskipisteessä on ollut opetussuunnitelmat. (Hynninen & TASUKO-työryhmä.) Olen aloittanut opettajankoulutuksessa vuonna 2012, eli vuosi kyseisen hankkeen päättymisen jälkeen ja vuosikurssini saama sukupuolietoinen koulutus on ollut hyvin olematonta. Opetushallituksen *Tasa-arvotyö on taitolaji* oppaan mukaan sukupuolietoinen koulutus ei välttämättä kuulu opettajien peruskoulutukseen, joten tietämyksissä on paljon eroja opettajien ja koulujen välillä (Jääskeläinen ym. 2015, 19). TA-

SUKO-hankkeen loppuraportissa mainitaan, että vasta hankkeen loputtua selviää miten nämä opetussuunnitelmien uudistukset todellisuudessa toteutuvat (Hynninen & TASUKO-työryhmä). Hankkeen yhteydessä on tehty useita julkaisuja, jotka käsittelevät esimerkiksi eri oppiaineiden sitkeitä sukupuolittuneita käytäntöjä koulun arjessa ja opettajankoulutuksessa. Minun opiskeluaikanani hanke ei valitettavasti ole näkynyt. Kokemukset siitä että tärkeää aihetta ei opeteta on saanut minut miettimään mistä opiskelijat, me tulevat luokanopettajat sitten saamme tuon tärkeän tiedon jota meiltä tulevaisuudessa vaaditaan? Opettajan työtä ohjaavat monet asiakirjat, jotka ovat pohjana myös perusopetuksen opetussuunnitelmassa (POPS, 2014). Syrjinnän huomaaminen ja siihen vaikuttaminen ei ole vapaaehtoista vaan useissa eri laissa säädetty asia (Ks. Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014; Naisten ja miesten tasa-arvolaki 8.8.1986/609).

2 Tutkimuksen tavoite ja tutkimuskysymykset

Teen laajaa kirjallisuuskatsausta heteronormatiivisuudesta ja siihen liittyvistä normeista sekä siitä miten sitä toisinnetaan ja puretaan peruskoulussa. Tutkimuksen avulla kerään tietoa pro gradu –tutkielmaa varten, jossa aion tutkia luokanopettajien käsityksiä heteronormatiivisuudesta, sekä siihen liittyvistä normeista osana kasvatustyötä. Kandidaatin-tutkielman tarkoitus on lisätä tietoisuutta syrjivistä normeista ja Butlerin tavoin avata kenttää sukupuolien mahdollisuuksista (Ks. Butler, 1999, 18). Opettajien tulisi tunnistaa syrjiviä normeja vaikka olisi itse aina tuntenut kuuluvansa valtavirran kentälle. Kenenkään ei tulisi joutua tuntemaan sosiaalisessa maailmassa olevansa ”mahdoton”, käsittämätön, toteutumaton, epätodellinen ja luvaton (Butler, 1999, 18). Syrjivien normien toisintaminen luo uutta syrjintää ja oletukset esimerkiksi opiskelijan sukupuolen ilmaisusta vaikuttaa muun muassa opiskelijan kokemukseen oppimisympäristön turvallisuudesta (Saarikoski ym. 2013).

Tutkimukseni voidaan nähdä osana kasvatussosiologiaa koska tutkin nimenomaan kasvatuksen ja yhteiskunnan välisiä suhteita. Toisaalta, tutkimukseni sijoittuu peruskouluun ja sen takia se voidaan liittää myös osaksi koulutussosiologiaa. (Antikainen, Rinne & Koski, 2006, 8; Sulkunen, 1998.) Lähetysmistapani on queer, koska kyseenalaistan yhteiskunnassa normaaleina pidettyjä sukupuoli- seksuaalisuus- ja identiteettioletuksia. Se sopii hyvin kun käsitelen heteronormatiivisuutta tutkimuksessani ja kysyn mitä heteronormatiivisuus on. Queer-lähestymistavassa voidaan analysoida sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyviä käsitteitä ja siinä voidaan myös kysyä millä tavoin käytetään normin, normaalin ja poikkeavan käsitteitä puheessa ja miten ne ymmärretään. Queer-näkökulmassa ei kysytä onko esimerkiksi homoseksuaalisuus totta vaan pyritään enemmän ymmärtämään mihin käsitettä yhteiskunnallisesti ja kulttuurisesti käytetään ja mihin sitä tarvitaan. Siinä selvitetään käsitteen merkityksiä eri keskusteluissa ja eri aikoina. (Hekanaho, 2010, 148-149.)

Käsitteet ovat sosiologisia ja ne pyrkivät selittämään yhteiskunnan rakenteita, sosiaalisia ilmiöitä, institutionaalitumista ja kasvatuksen tehtäviä, sekä näiden seuraamuksia ja merkityksiä yksilötasolta aina yhteiskunnalliselle tasolle asti. (Antikainen ym. 2006, 8; Sulkunen, 1998.) Tutkimuksen keskeisinä käsitteinä on heteronormi sekä sukupuoli ja seksuaalinen suuntautuminen. Heteronormin toisintamista ja purkamista pohdin Butlerin (1990) sukupuolen performatiivisuus teorian avulla.

Tutkimuskysymykseni ovat:

- 1) Mitä heteronormatiivisuus on?**
- 2) Mitä sukupuoli ja seksuaalisella suuntautumisella tarkoitetaan?**
- 3) Miten heteronormatiivisuutta toisinnetaan ja puretaan peruskoulussa?**

3 Tutkimuksen keskeiset käsitteet

3.1 Heteronormi

Normit ovat oletuksia siitä mikä on normaalia käyttäytymistä, mutta ne ovat myös oletuksia siitä minkälainen ihmisen tulisi olla. Ne voivat liittyä sukupuolen ja seksuaalisen suuntautumisen lisäksi esimerkiksi etnisyyteen, toimintakykyyn, uskontoon tai ikään. Normit säätelevät käyttäytymistämme ja käyttäytymisen säännönmukaisuus ja ennustettavuus ovat sosiaalisen vuorovaikutuksen perusta. Talcott Parsonsia (1952) pidetään yhtenä normiteorian tärkeimpänä kehittäjänä. Hänen mukaansa yhteiskunta ei voi toimia ilman että käyttäytymistä ohjaa tietyt säännöt. Silloin kun käyttäytyminen on yhdenmukaista, tiettyjen sääntöjen mukaista ja sitä valvotaan rangaistuksin ja palkinnoin, on kyse normeista. Palkintoja ja rangaistuksia kutsutaan sosiologian termein sanktioiksi. Normit voivat olla selviä kuten esimerkiksi liikennesäännöt ja muut lait. Kaikkea käyttäytymistä, kuten mielipiteitä taiteesta, ei voida tulkita normien tuottamaksi. (Haralambos & Holborn, 2008, 3; Saarikoski, ym. 2013; Sulkunen, 1998 79-82.)

Useimpia normeja ohjaavat ihmisten moraaliset vakaumukset ja ne sisäistetään jo pienestä pitäen. Jo lapsena opitaan oletuksia sukupuolikäyttäytymisestä, ihonväristä tai luokkataustasta. Heteronormatiivisuus koskettaa jo pieniä - ja alakouluikäisiä lapsia. Siinä vaiheessa kasvetaan ja kehitytään nopeaa vauhtia. Murrosiässä hormonituotanto muokkaa eniten sukupuoliominaisuuksia. Monille lapsille voi tulla tunne, että he eivät pysty vaikuttamaan omiin kehonmuutoksiin ja he voivat kokea paineita yrittäessään muokkautua feminiinisen naisen, tai maskuliinisen miehen malliin. Lasten väliset valtasuhteet vaikuttavat ja ”oikeanlaista” tytön tai pojan mallia tavoitellaan jotta ei joutuisi kiusaamisen ja vähättelyn kohteeksi. Myös suosion tavoittelu kaverien kesken saattaa vaikuttaa sukupuolirooliin, joka halutaan ottaa. Toisinaan kun henkilö poikkeaa valtaväestöstä ja opituista oletuksista, häneen kohdistuu sanktioita. Henkilö saatetaan eristää seurasta esimerkiksi vamman tai poikkeavan ulkonäön vuoksi. Syrjiviä normeja eli tiedostamattomia oletuksia ja stereotyyppioita ylläpidetään yhteisössä vallalla olevilla normatiivisilla odotuksilla. (Huuki, 2016; Saarikoski ym. 2013, 9-10; Sulkunen, 1998, 80-81; Vilka, 2010, 18.)

Heteronormatiivisuus tarkoittaa asennetta ja ajattelutapaa, jossa ei haluta nähdä sukupuolen ja seksuaalisuuden kirjoa vaan arvotetaan vain yhdenlainen seksuaalisuus ja sukupuoli

muita paremmaksi tai ainoaksi vaihtoehdoksi. Heteronormatiivisuuteen liittyy sukupuolinnormatiivisuus ja siinä nähdään olevan vain naisia tai miehiä ja he tuntevat seksuaalista tai emotionaalista vetovoimaa toisiinsa. Tähän sisältyy myös olettaus tietynlaisesta maskuliinisuudesta ja tietynlaisesta feminiinisydestä. Harva ihminen kuitenkaan tuntee olevansa maskuliininen mies tai feminiininen nainen. Heteronormatiivisuuteen liittyy myös normatiivinen heteroseksuaalisuus, jossa nähdään heteroseksuaalisuuden olevan ainoa oikea vaihtoehto tai ainakin se nähdään muita parempana. (Lehtonen, 2003, 13; Lehtonen, 2010, 87; Saarikoski ym, 74, 2013; Vilkka, 2010, 17.)

Heteroseksuaalisuutta käsitteenä ja heteroseksuaalisuutta valtajärjestelmänä on alettu tutkimaan enemmän 1970-luvulta lähtien feministitutkijoiden piirissä. Esimerkiksi Rich ja Wittig ovat tutkineet heteroseksuaalisuutta perustavanlaatuisena yhteiskunnan rakenteena 1980-luvulla. Richin pakkoheteroseksuaalisuuden käsitteessä nähtiin ongelmallisena se, ettei heteroseksuaalisuutta normina kyseenalaistettu vaan se nähtiin etuoikeutettuna asemana ja luonnollisuutena. Lesbous laajeni käsittämään kaikkea naisten välistä solidaarisuutta ja pakkoheteroseksuaalisuuden vastustamista. Wittigin heteroseksuaalinen sopimus taas oli saanut kipinän Rousseau'n yhteiskuntasopimusteoriasta. Rousseau'n teoriassa yhteiskunnassa on ääneen sanomattomia sääntöjä joiden noudattamatta jättäminen johtaa yhteiskunnan hylkiöksi tulemiseen. Wittigin heteroseksuaalisuuden sopimuksessa yhteiskunnassa eläminen on elämistä heteroseksuaalisuudessa. Tässä mallissa heteroseksuaalisuus näkyy vasta seurausten välityksellä, joka heijastuu kaikkeen ihmiselämään. Heteroseksuaalisen sopimuksen mukaan naiset nähdään heteroseksuaalisina, joten lesbot jäävät tämän mallin ulkopuolelle. (Lehtonen, 2003, 29–30.) Sekä pakkoheteroseksuaalisuuden - että heteroseksuaalisuuden sopimuksen käsitteissä heteroseksuaalisuus nähdään olevan syvällä kulttuurissa jossa perusolettaus on heteroseksuaalisuus. Heteronormatiivisuudesta on käytetty erilaisia käsitteitä feministisen teorian historiassa ja muun muassa Butler (1990) on käyttänyt siitä käsitettä *heteroseksuaalisuuden matriisi*. Heteroseksuaalisuuden matriisin käsitteessä on käytetty pohjalla Wittigin ja Richin malleja, mutta Butler on kritisoinut sitä että niissä lesbous ja homoseksuaalisuus nähdään heteroseksuaalisuudelle ulkopuolisena tai vastakohtaisena. Ilman heteroseksuaalisuuden matriisia lesbo- ja homokulttuuriin liittyvät ajattelutavat ja identiteetit eivät olisi mahdollisia. (Butler, 1990, 251; Lehtonen, 2003, 30–31.) Heteroseksuaalisuuden matriisilla kuvataan sellaista kulttuurista kehikkoa, jossa tietynlainen keho, sukupuoli ja halu tehdään luonnollisiksi. Pystyäkseen olemaan kokonainen ja ehyt ihminen, biologisen sukupuolen tulisi olla pysyvä. Biologista sukupuol-

ta ilmaistaan sen mukaisella pysyvällä sosiaalisella sukupuoliella. Maskuliinisuudella kuvataan miespuolisuutta ja feminiinisuudella naispuolisuutta. Nämä sukupuolet nähdään toisilleen vastakkaisina ja hierarkkisina. (Butler, 1990, 251.)

3.2 Sukupuoli ja seksuaalinen suuntautuminen

Heteronormatiivisuuteen liittyy vahvasti myös seksuaalisuus ja seksuaalinen suuntautuminen, joten siinä korostuu myös sukupuoli. Esimerkiksi onko kiinnostunut naisista vai miehistä ja onko esimerkiksi miehellä samat oikeudet olla rakkaussuhteessa miehen kanssa kuin naisen. Sukupuoli ja seksuaalisuus voidaan nähdä historiallisesti, yhteiskunnallisesti, sosiaalisesti ja kulttuurisesti rakentuneena. Näihin käsitteisiin liitetään monia ajatuksia ja asioita, jotka olemme tietoisesti tai tietämättä oppineet liittämään niihin. (Lehtonen, 2003, 23; Lehtonen 2013.)

3.2.1 Sukupuolen käsite

Biologisissa, lääketieteellisissä ja psykologisissa diskursseissa on tyypillistä on, että sukupuoli nähdään sukupuoliyhdyntänä, lisääntymiskykynä, hormoneina, geneettisenä ja heteroseksuaalisuutena, jossa nähdään dikotominen kahtiajako naisiin ja miehiin (Lehtonen 2003, 24; Vilka, 2010, 17). Kulttuurillemme on tyypillistä kahtiajako naisiin ja miehiin vaikka anatomisestikaan meitä ei voi kahteen eri sukupuoliin jakaa, koska esimerkiksi intersukupuoliselle henkilölle tätä jakoa ei voida tehdä. Suomessa oikeudellisia sukupuolia on tästä huolimatta kaksi ja lapsi saa niistä jommankumman heti syntymänsä jälkeen. (Mustanoja, 2007, 4; Salakka, 2015, 10-11). Sukupuolen käsitettä on tutkittu paljon ja riippuen diskurssista se nähdään eri tavoin.

Englannin kielessä *sex* sanaa käytetään sekä biologisesta sukupuolesta, että seksuaalisuudesta, kun taas *gender* sanalla viitataan sosiaaliseen sukupuoliin tai sukupuoli-identiteettiin. Suomen kielessä käytetään vain yhtä sanaa (sukupuoli), mutta se sisältää oletuksen naisesta tai miehestä. Feministisestä aatehistoriasta lähtöisin ja 1970-luvulla yleistynyt sukupuoli-järjestelmän käsite kätkee sisäänsä juuri *sex/gender* jaottelun, mutta myös keskustelut patriarkaattiteorioista. Patriarkaattiteorioissa tarkastellaan sukupuolten välisiä valtasuhteita palkallisen työn, kotityön, seksuaalisuuden, kulttuurin, väkivallan ja valtion rakenteista käsin. Patriarkaattiteoriassa naiset ovat universaalisti alistettu sukupuoliluokka. Patriarkaattiteoriat ovat saaneet paljon kritiikkiä ja yhtenä näistä oli Gayle Rubi-

nin esittelemä teoria ja käsite *sex/gender system*. Nykykeskustelussakin keskeiseksi käsitteeksi noussut *sex/gender* -järjestelmä kehitettiin vuonna 1975. Rubinin mielestä biologinen seksuaalisuus eli lisääntymistarve ja kyky lisääntyä tulisi erottaa sortavien rakenteiden kulttuurisidonnaisesta luonteesta. Siitä huolimatta, että hän lanseerasi käsitteen neutraalina, hän halusi tuoda esille nimenomaan naisiin kohdistuneiden sortavien rakenteiden kulttuurisidonnaisen luonteen. Rubinin mukaan sukupuoli-järjestelmän (*sex/gender*) puitteissa biologinen seksuaalisuus muutetaan sosiaalisiksi suhteiksi. Eli hänen mukaansa *gender* on pakotettu biologisesta (*sex*) sukupuolesta. Rubinin *sex/gender*-käsitepari on kuitenkin ongelmallinen, koska hän viittaa *sex*-termillä yksilön anatomiaan ja fysiologiaan, biologiseen seksuaalisuuteen sekä käyttää sitä puhuessaan sosiaalisesta seksuaalisuudesta. Toisin sanoen jokaisella on Rubinin mukaan *sex* eli biologinen anatomia (male/female) ja fysiologia, joka vaikuttaa ”taustalla” ja tämän lisäksi sosiaaliset rakenteet vaikuttavat seksuaalisuuteen (*sex*) ja sukupuoli-identiteettiin (*gender*). Rubinin teoriaa on kuitenkin kritisoitu muun muassa siihen liittyvän heteroseksuaalisuuden olettamuksen takia. (Liljeström, 1996, 111-114.)

Käsiteparina biologinen ja sosiaalinen sukupuoli on epätarkka, koska anatomisen kehon tunnusmerkkejä on enemmän kuin kahteen sukupuoleen jaoteltaessa ja ihmiset ovat niistä huolimatta biologisia. Salakan (2015) mukaan olisi parempi viitata kehollisiin ulottuvuuksiin mikäli halutaan puhua anatomisista ominaisuuksista. Sukupuoli on enemmän jatkuva, kuin dikotomisesti kahtia jaettu. Tätä ajatusta tukee intersukupuoliset henkilöt ja tieto siitä että kategoria joka kulttuurissa on luotu naisille ja miehille, sisältää heterogeenisen joukon ihmisiä. Naiset eivät välttämättä ole feminiinisiä vaan joillain voi olla esimerkiksi matala ääni tai voimakas karvojen kasvu ja jollain miehellä parta ei kasva ollenkaan. (Salakka, 2015, 11.) Biologisten ominaisuuksien mukaan tehty sukupuolikategorisointi on sosiaalisesti rakentunut ja Vilkan (2010) mukaan sukupuoli onkin sekä biologinen että sosiaalinen. Sosiaaliseen sukupuoleen liittyy persoonalliset, oikeudelliset, sosiaaliset ja kokemukselliset ominaisuudet. Sukupuolia on yhtä monta, kuin on yksilöiden omia kokemuksia omasta sukupuolestaan. Usein jos kysytään mitä sukupuolta edustaa, vastataan kuitenkin biologisen syntymäsuupuolen mukaan tai heteronormatiivisen oletuksen mukaan. Sosiaaliseen sukupuoleen liittyy myös persoonalliset ominaisuudet kuten pukeutumistyyli ja se voi olla biologisen sukupuolen mukainen tai olla olematta (Vilka, 2010, 18–21).

3.2.2 Sukupuolen moninaisuus

Sukupuolen moninaisuus voi liittyä moninaisen sukupuolen ilmentymiseen kulttuurissa sekä koskea sukupuolivähemmistöjä että jokaisen omaa suhtautumista omaan sukupuoleensa (Terveiden ja hyvinvoinnin laitos, 2015). Sukupuoli voi myös vaihdella elämän aikana ja joillain se pysyy samana koko ajan. Sen lisäksi että sukupuolia on monia, sukupuoli voi olla moninainen eli se voi liittyä sukupuoli-identiteettiin tai biologiseen sukupuoleen (Transtukipiste, 2015). Tässä kappaleessa perehdytään moninaisiin sukupuolen käsitteisiin.

Sukupulivähemmistöillä voidaan tarkoittaa *transihmisiä*, *intersukupuolisia* ja muita *muunsukupuolisia* (Ks. Esim. Transtukipiste, 2015). Sukupuolivähemmistöt terminä on hyväksyttävä, koska se kertoo siitä että sukupuolivähemmistöt ovat edelleen alisteisessa asemassa verrattuna vallalla olevaan kaksinapaiseen sukupuoliajatteluun (Lehtonen, 2013). *Transsukupuolinen* henkilö ei koe omaksi sukupuolta johon on biologisesti syntynyt vaan kokee ristiriidan sukupuoli-identiteetin ja fyysisen ruumiillisuuden välillä. Tällöin on mahdollista tehdä sukupuolen korjausleikkaus, joka mahdollistaa elämän siinä fyysisessä ruumiissa joka tuntuu omalta. *Transgender* saattaa kokea itsensä sukupuolettomaksi tai olevansa jotain naisen ja miehen sukupuolen väliltä. Transgender kuvaa englannin kielessä yleisesti transihmisiä ja suomen kielessä sen on korvaamassa *muunsukupuolisuus* termiä. *Transvestiitti* ilmaisee omaa persoonaansa vaihtelemalla mitä sukupuolta haluaa edustaa. *Transihmisiin* voidaan lukea transsukupuoliset, transgenderit ja transvestiitit. *Intersukupuolisella* henkilöllä sukupuolta ei voida selkeästi määritellä fyysisten ominaisuuksien perusteella. Aikaisemmin heidät on leikattu vanhempien määräämän sukupuolen mukaan, mutta intersukupuolisten järjestö on vaatinut jo kymmeniä vuosia, että jo valmiiksi normaalia sukupuolta ja muutenkin tervettä lasta ei saa leikata kulttuuriin sukupuolinormien ihanteeseen sopivaksi eli pojaksi tai tytöksi. Jokaisella on oikeus omaan kehoonsa sellaisena kuin se on ja yleensä noin kolmevuotiaana lapsi osaa itse määritellä sukupuolensa. (Huuska, 2015; Kajo, 2013, 3-4; Transtukipiste, 2015.)

Muunsukupuolinen on suomen kieleen tullut uusi sana jolla määritellään sukupuoli-identiteettejä, jotka menevät poika-tyttö tai nais-mies jaottelun ulkopuolelle tai niiden välimaastoon. Kaikki poika-tyttö tai nais-mies jaottelun ulkopuolelle menevät eivät myöskään halua määritellä sukupuoltaan muunsukupuoliseksi ja jokaisella on itsemääräämisoikeus määritellä sukupuolensa tai olla määrittelemättä. On myös hyvä muistaa, että kaikilla

ihmisillä ei ole sukupuoli-identiteettiä ollenkaan. (Transtukipiste, 2015.) *Sukupuolivähemmistöt* eivät välttämättä kuulu seksuaalivähemmistöihin vaan sillä kuvataan ihmisiä jotka eivät yksiselitteisesti ole poikia ja tyttöjä tai miehiä ja naisia. Ihmiset ketkä kokevat olevansa selkeästi tyttöjä ja poikia tai naisia ja miehiä, voidaan kutsua *cissukupuoliseksi* eli he eivät kuulu sukupuolivähemmistöön (Transtukipiste, 2015).

3.2.3 Seksuaalisen suuntautumisen moninaisuus

Heteronormatiivisuuden käsitteeseen liittyy käsitys että on vain *heteroseksuaalisuutta* eli siinä tunnetaan seksuaalista tai emotionaalista vetovoimaa vastakkaiseen sukupuoleen. Koska heteronormatiivisuuden käsitteessä sukupuoli on kaksijakoinen, se tarkoittaa sitä että joko mies tuntee vetoa naiseen tai nainen mieheen. *Homo* tai *lesbo* termiä käytetään henkilöstä joka tuntee seksuaalista tai emotionaalista vetovoimaa samaa sukupuolta olevaan. Yleensä homo termiä käytetään miehestä joka tuntee seksuaalista vetovoimaa toiseen mieheen, mutta sitä voidaan käyttää myös lesbosta. *Biseksuaali* tuntee sen sijaan seksuaalista vetovoimaa sukupuolesta välittämättä tai sekä samaan sukupuoleen, kuin itse on että vastakkaiseen sukupuoleen. *Transsuuntautunut* tuntee seksuaalista tai emotionaalista vetoa toiseen transsuuntautuneeseen henkilöön, mutta voi määrittellä itsensä myös heteroksi, homoksi tai bi-ihmiseksi. Seksuaalivähemmistöistä voidaan käyttää lyhennettä *h/b* (homo, lesbo, biseksuaali). Seksuaalista suuntautumisen identiteettiä ei välttämättä ole kuitenkaan helppo määrittää ja ketään ei voi määrittää ulkopuolelta vaan se on aina itsemäärittelykysymys. Oma sukupuoli ja seksuaalisuuden vetovoiman kohde on taustalla kun määritellään seksuaalista suuntautumista ja kuten käy ilmi edellisestä kappaleesta, sukupuolen määrittäminen ei ole aina niin yksiselitteistä. (Seta, 2016.)

Usein ajatellaan, että lapset eivät ole seksuaalisia, mutta Huukin (2016) mukaan lapsetkin kohtaavat seksuaalisuutta ja oppimista siitä joka päivä. Lapset ovat hyvin tietoisia sukupuolittuneista seksuaalisuuden ajattelutavoista ja että sillä tarkoitetaan nimenomaan heteroseksuaalisuutta. Heteroseksuaalisuus saattaa muokata ristiriitaisesti lasten kokemusmaailmaa ja kokemusta omasta kehosta ja tunnetta siihen keihin he voivat samaistua. (Huuki, 2016, 20.)

Lehtonen (2013) puhuu tutkimuksessaan *Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa – Näkökulmana heteronormatiivisuus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemukset* käsitteistä hete-

roksuaalisuus ja ei-heteroseksuaalisuus tavalla jossa kumpikaan ei poissulje toisiaan ja jossa ne voidaan nähdä myös limittyvän. Setan (2016) mukaan heteroseksuaalisilla ihmisillä voi olla seksuaalisia kokemuksia myös samaa sukupuolta olevan kanssa ja toisinpäin. Kyse on siitä miten ihminen itse itsensä määrittelee. Käsitteet heteroseksuaalisuus ja ei-heteroseksuaalisuus ovat neutraaleja käsitteitä, koska kumpaakin voi käyttää sukupuolesta välittämättä. Esimerkiksi ei ole väliä onko nainen tai mies jos on heteroseksuaali. Samoin myös ei-heteroseksuaali käsitteenä ei rajoita sukupuolta, kuten esimerkiksi lesbon käsite tekee (Lehtonen, 2003, 33-35). On myös olemassa *aseksuaaleja* ihmisiä, jotka eivät koe seksuaalista vetovoimaa toista ihmistä kohtaan. Myös he saattavat kuitenkin määritellä itsensä heteroseksuaaleiksi tai seksuaalivähemmistöihin kuuluvaksi. Myös heteroseksuaalisuutta on monenlaista ja suinkaan kaikki heteroseksuaaleiksi itsensä määrittelevät ihmiset eivät koe kuitenkaan menevänsä heteronormatiivisiin oletuksiin.

4 Heteronormin toisintaminen ja purkaminen peruskoulussa

Käsittelen tässä kappaleessa heteronormin toisintamista ja purkamista sekä Judith Butlerin (1990) sukupuolen performatiivisuuden teorian avulla että kertomalla käytännön tasolla miten heteronormi näkyy ja miten siihen voisi vaikuttaa peruskoulussa. Butlerin teoriassa jako naisiin ja miehiin ei vain ole olemassa vaan se on vallan tuottama kategoria joka on osaksi kulttuurisesti ylläpidetty. Sukupuolta toistetaan performatiivisesti arjessa kielen ja ruumiin eleiden tekemisellä tuottaen näin todellisuutta niin kuin sen ymmärrämme. Tämän mukaan miehiä ei esimerkiksi kuvata oppikirjoissa maskuliinisina koska he ovat miehiä, vaan koska se on miten ymmärrämme miehen ja sen kuinka miestä tulisi esittää. Sukupuoli ei siis ole subjekti, mutta sukupuolen ominaisuudet eivät ole vapaasti valittavissa, koska toistamiseen vaikuttavat sukupuolen yhdenmukaisuutta säätelevät heteronormatiiviset käytännöt. Sukupuolen performatiivisuuden nähdään muodostavan sukupuoli-identiteetit, mutta koska heteroseksuaalisuuden matriisi vaikuttaa taustalla, sukupuoli-identiteetti saattaa olla pikemminkin normien ihanne, kuin oikea kokemus. Butler (1990, 90) lainaa Beauvoiria sanoessaan ”*naiseksi ei synnytä, vaan pikemminkin naiseksi tullaan*” ja tässä kiteytyy hyvin se, että sukupuolta tehdään ja rakennetaan eri diskursseissa. Sukupuolen ”*oleminen*” nähdään olevan seurausta siitä, kun kehoa on tyyllitelty useilla toistoilla jäykän, luonnollisena pidetyn mallin mukaan. Sukupuoli on siis teko ja se tehdään useiden toistojen ja rituaalien kautta sosiaalisissa näytelmissä. (Butler, 1990, 68–69, 79, 91, 235, 241; Butler, 1999, 25, 69; Pulkkinen & Rossi, 2008, 10.)

Butlerin (1999, 249) mukaan hänen sukupuolen performatiivisuuteen liittyvä *rituaali* käsite on rinnastettavissa Bourdieun *habitus* käsitteeseen (Butler, 1999, 249). Mielestäni Bourdieuin teoria myös kohdistaa katseen paremmin nimenomaan koulutusjärjestelmään vallan ylläpitäjänä. Bourdieun näkökulmassa valta nähdään Butlerin (1990) tavoin myös yhteiskunnallisesti rakentuneena ja hierarkisena. Siinä nähdään koulutusjärjestelmän olevan tärkeässä roolissa vallan ylläpitämisessä. Bourdieun teorioissa yhteiskunta rakentuu kentistä, joissa eri toimijat kamppailevat hallinnasta ja haalivat pääomaa joka nähdään kullakin kentällä arvokkaana tai hyödyllisenä. Samalla kentällä toimivat erottautua, mutta eivät tietoisesti vaan habituksen edistäminä. Habitus tuottaa tapoja suhtautumistapoihin ja luokitteluihin. Se sisäistetään koulutuksen ja kasvatuksen avulla. Kentällä käyty yhteistyö pääoman ja habituksen välillä tuottaa käytännön. (Mäkelä, 1994, 244, 248.) Mielestäni

Bourdieu'n teoria lyhykäisyydessään tarkentaa rajauksen hyvin Butlerin sukupuolen performatiivisuudesta myös koulumaailmaan.

Sukupuoli on siis vallan aikaan saama ja sitä rakennetaan sosiaalisissa näytelmissä tekojen ja kielen kautta eikä sitä voida yksinkertaistaa koskemaan vain ”luonnollisena” pidettynä sukupuolena (Butler, 1990, 235; Pulkkinen & Rossi, 2008, 9–10). Sosiaaliset näytelmät heijastuvat yhtäläillä kasvatusinstituutioihin. Yhteiskunnan normit, kuten heteronormi, voidaan siis nähdä vaikuttavan myös peruskoulujen arkeen (Saarikoski ym. 2013, 7). Sukupuolta ja seksuaalisuutta toisinnetaan tekojen ja kielen välityksellä tiedostaen ja osin tiedostamatta (Mustanoja, 2007, 21; Pulkkinen & Rossi 2006, 9; Saarikoski ym. 2013, 22). Nämä teot ja kieli näkyvät peruskoulun käytännöissä, oppimateriaaleissa, opetus suunnitelmassa, piilo-opetus suunnitelmassa ja oppilaiden välisissä vuorovaikutussuhteissa sekä koulujen fyysisissä tiloissa (Ks. Esim. Kalliomeri, 2006; Saarikoski ym. 2013; Tainio & Teräs, 2010).

Heteronormi valtarakenteena havainnollistuu hyvin Lehtosen (2010) mallissa, jossa kuvataan koulujen eri vaiheita heteronormatiivisuuden näkökulmasta:

- 1) Heteronormatiivisuus läpäisee koulun. Tässä vaiheessa ei huomioida muita sukupuolia kuin nainen tai mies, eikä oteta huomioon muita seksuaalisuuden muotoja kuin heteroseksuaalisuus. Oletetaan kaikkien mukautuvan heteronormatiiviseen ”muottiin”.
- 2) Heteronormatiivisuus läpäisee koulun. Tässä vaiheessa muita kuin feminiinistä naista ja maskuliinista miestä ja muuta kuin heteroseksuaalisuutta käsitellään, mutta se toiseutetaan eli sitä pidetään erilaisena ja poikkeavana ”normaalista”.
- 3) Heteronormatiivisuus läpäisee koulun. Heteronormiin ei suhtauduta kriittisesti, mutta ajatellaan jo että ei-heteroseksuaalisuus seksuaalisuuden moninaisuutena on vaihtoehto.
- 4) Heteronormatiivisuus läpäisee koulun osittain. Sukupuolen moninaisuutta ja ei-heteroseksuaalisuutta pidetään samanlaisena rikkautena kuin heteroseksuaalisuutta ja heteroseksuaalista feminiinisyttä ja heteroseksuaalista maskuliinisuutta. Valta-asetat heikentyvät tällöin ja menettävät merkitystään.

- 5) Heteronormikriittinen koulu, jossa otetaan huomioon sekä oppilaiden, opettajien ja koulun ulkopuolinen moninaisuus. Nämä otetaan huomioon koulun arjessa monilla eri tavoilla ja tasoilla. (Lehtonen, 2010, 101.)

Lehtosen (2010) mukaan suuri osa suomalaisista kouluista on kehitysvaiheessa kaksi tai kolme. Omat kokemukseni ja yleinen keskustelu vahvistaa tätä näkemystä. Oppilaat saate- taan esimerkiksi laittaa istumaan luokassa tyttö-poika järjestykseen, jolloin ajatellaan pojil- la ja tytöillä olevan edelleen tietyt ominaisuudet ja tällä tavoin halutaan vaikuttaa työ- rauhaan. Toisaalta uusi opetussuunnitelma (POPS, 2004) vahvistaisi näkemystä siitä että peruskoulu on Lehtosen (2010) mallin mukaan vaiheessa kolme. Perusopetuksen tehtävissä (POPS, 2004, 18) kannustetaan sukupuolen moninaisuuteen, mutta nähdään edelleen ole- van vain kahta eri sukupuolta. Heteronormatiivisuus näkyy perusopetuksen tehtävissä edel- leen, mutta nyt siinä on nähtävissä myös askel kohti sen purkamista. Valtarakenteiden pur- kaminen kohdistuu enemmän siihen että eri oppiaineet eivät olisi tulevaisuudessa painottu- neita tyttöjen ja poikien mukaan vaan oppilaat saisivat valita omat kiinnostuksen kohteensa ja oppimispolkunsu ilman stereotypisia roolimalleja tytöistä tai pojista. Muutoin uudessa opetussuunnitelmassa (POPS, 2014) puhutaan oppilaan ainutkertaisuudesta, sukupuolen moninaisuudesta ja sukupuolten tasa-arvosta. Sukupuolten tasa-arvoa ei opetussuunnitel- massa avata sen enempää, mutta opetushallituksen (Opetushallitus, n.d; POPS, 2014) mu- kaan siihen sisältyy ajatus siitä, että sukupuoli ei jakaudu vain kahteen vaan voidaan nähdä moninaisena. Tällä hetkellä nämä arvot eivät kuitenkaan näy kaikissa opetuksen käytän- nöissä, eikä tästä voi syyttää sitä että opetussuunnitelma on juuri vaihtunut uuteen. Myös edellisen opetussuunnitelman pohjana oli lukuisia tasa-arvoa ja yhdenvertaisuutta edistäviä lakeja (Ks. POPS, 2004; POPS, 2014). Tyttöjen ja poikien eri liikuntaryhmät ovat tästä yksi hyvä esimerkki.

Dikotomisesti sukupuolittunut koulun arki näkyy myös tiloissa, jossa tytöillä ja pojilla on omat pukuhuoneet ja wc:t. Matematiikka nähdään maskuliinisena ja esimerkiksi matema- tiikan oppikirjoissa suurin osa kuvatuista aikuisista on miehiä. Matematiikassa alisuoriutu- vat pojat nähdään useimmin laiskoina ja jos tyttö on hyvä matematiikassa, nähdään useimmin että tyttö on tehnyt paljon töitä sen eteen. Myös matematiikan oppikirjoissa tytöt kuvataan useimmin toimeettomana sivustaseuraajana, kun taas pojat kuvataan urasuuntau- tuneina ja tehokkaina. Uusimmissa materiaaleissa on jonkun verran muunsukupuolisia hahmoja, mutta yleisesti katsottuna heteronormatiivisen mallin mukaisia hahmoja oli eni- ten. Maskuliinisille pojille oli eniten hahmoja joihin samaistua. (Lepistö, 2010, 41-46; Tai-

nio & Teräs, 2010, 12-13.) Opetushallituksen teettämän tutkimuksen mukaan oppimateriaaleissa on kuvattu enemmän miehiä, poikia ja muita maskuliinisia hahmoja, kuin tyttöjä, naisia tai muita feminiinisiä hahmoja. Tutkimuksessa kohteena oli äidinkielen, matematiikan ja oppilaanohjauksen kirjoja ja niistä tutkittiin sekä tekstiä, että kuvituksia. (Tainio & Teräs, 2010.) Oppimateriaalien kuvituksella on tärkeä rooli siihen miten lapset ja nuoret kokevat miltä poikien tai tyttöjen tulisi näyttää. Niiden kautta välittyy tietoa mitä he kokevat että he voivat tai osaavat tehdä (Palmu, 2010, 53).

Oppilaita jaotellaan sekä hyviin ja kunnollisiin että toisenlaisiin. Pojat saavat paljon enemmän anteeksi huonoa tai villiä käytöstä ja tytöiltä odotetaan tunnollisuutta ja ahkeruutta. Opettajat voivat myös arvioida poikia ja tyttöjä eri tavalla tai antaa pojille kehuja älykkyydestä ja tytöille siisteydestä. (Lehtonen, 2010, 91; Löfström, 2006, 88-89; Vuorikoski, 2003, 141.) Myös lapset pitävät heteronormia yllä ja se näkyy esimerkiksi heteronormin ulkopuolelle jäävien toisarvoistamisena ja häirintänä (Huuki, 2016, 9). Törmän, (2003, 111) mukaan koulun arjessa on paljon käytäntöjä joita ei kyseenalaisteta.

Vaikka koulujen arjessa heteronormi näkyy vielä vahvasti, niin Butlerin (1990) teoriassa on kuitenkin valoisa puoli: Sukupuolen performatiivisuus on vallan synnyttämä ja siksi myös muutettavissa. Ihmisiä ei tarvitse laittaa näihin ahtaisiin heteronormatiivisiin malleihin vaan asiat voi tehdä myös toisin. Itse asiassa ei pitäisi miettiä pitääkö sukupuolta toistaa vaan nimenomaan toistaa, mutta miettiä millä tavoin sen tekee. Silloin kun sukupuolta toistetaan ”väärin” tai ”epäonnistuneesti” niin sukupuolikategoriat kyseenalaistuvat. Luonnollisena pidetyt ahtaat sukupuolimallit kriisiytyvät ja ymmärretään, että todellisuus on muutettavissa. Silloin myös ”mahdottomat” ja ”vääränlaiset” kehot saa hyväksynnän. (Butler 1990, 236, 246; Butler, 1999, 33–34; Pulkkinen & Rossi, 2008, 10.) Opettajan ei tarvitse kuitenkaan pukeutua radikaalisti eri tavoin pystyäkseen esittämään sukupuolta ”väärin” vaan hän pystyy toiminnallaan osoittamaan sen. Tämä tukee ajatusta heteronormikriittisestä toiminnasta jonka tarkoitus on tehdä syrjivät normit näkyviksi jotta niitä osattaisiin purkaa (Saarikoski ym. 2013, 11). Monet koulun heteronormatiiviset käytännöt on muutettavissa jos heteronormatiivisuus osataan nähdä ja tiedostaa. Esimerkiksi heteroseksuaalisia opetusmateriaaleja voidaan katsoa kriittisesti ja opettaja voi avata myös muita seksuaalisuuden mahdollisuuksia. Opetukseen voidaan ottaa käyttöön sukupuolisensitiivisiä käytänteitä ja koulun fyysisiä tiloja toteuttaa sillä tavoin, että kenenkään ei tarvitse kategorisoida ahtaaseen sukupuolimalliin tai menettää omaa yksityisyyttään osallistuessaan koulun toi-

mintaan, kuten liikuntatunnille. (Lehtonen, 2003, 245; Lehtonen, 2010, 99; Saarikoski ym 2013, 63.)

5 Pohdinta

Tutkimus kandidaatintyön parissa osoittautui pidemmäksi projektiksi kun osasin edes aavistaa vuonna 2014 kun aloin pohtimaan tutkimuksen aihetta. Olen tehnyt tätä tutkielmaa välillä hyvin intensiivisesti ja toisaalta välillä pitänyt melkein vuoden taukoja. Omat elämäntilanteet vaikuttivat hidastavasti tutkielman edistymiseen ja yleensä tarttuessani tutkimukseen uudestaan, jotain uutta merkittävää oli tapahtunut. Kandidaatintyön aikana esimerkiksi perusopetuksen opetussuunnitelma ja hallituksen tasa-arvo-ohjelma vaihtuivat uusiin. Perusopetuksen opetussuunnitelmassa ollaan jo menty askel eteenpäin, kun hallituksen tasa-arvo-ohjelmassa tuntuu olevan toisinpäin. Peruskoulu on ollut paljon lehtien ja sosiaalisen median otsikoissa näiden uudistusten myötä ja niiden takia. Keskustelua on syntynyt ja toivon että se on herättänyt ihmiset avaamaan silmiä edes vähän näille syrjiville normeille. Se selvinnee pro gradu tutkimuksessa, josta kerron vielä lopuksi. Tässä kappalessa pohdin tutkimuksen tavoitteena olleita kysymyksiä.

Heteronormi on yhteiskunnassa pitkällä aikavälillä syntynyt syrjivä normi, joka liittyy kaikkiin ihmisiin riippumatta heidän sukupuoli-identiteetistä ja seksuaalisesta suuntautumisestaan (Saarikoski ym. 2013, 10, 27). Heteronormissa nähdään olevan vain maskuliinisia miehiä ja feminiinisiä naisia. Sukupuoli nähdään sellaisena joka voidaan biologisesti määritellä heti syntymän jälkeen joko pojaksi tai tytöksi ja että sukupuoli pysyy samana koko elämän ajan. Seksuaalista tai emotionaalista halua nähdään olevan vain vastakkaiseen sukupuoleen ja heteroseksuaalisuutta pidetään ainoana tai ainakin muita vaihtoehtoja parempana (Lehtonen, 2003, 13). Heteronormin käsite on historiallisesti rakentunut ja etenkin heteroseksuaalisuutta valtajärjestelmänä on tutkittu 1970-luvulla feministiteorioista käsin (Lehtonen, 2003, 29–30). Judith Butler on käyttänyt heteronormatiivisuudesta käsitettä *heteroseksuaalinen matriisi* (Butler, 1990, 251). Heteronormatiivisessa maailmassa ulkopuolelle jäävät he ketkä eivät mahdu tähän ahtaaseen sukupuolen ja seksuaalisuuden tiukasti määrittävään malliin. Ulkopuoliset ja ”normaalista” eli normista poikkeavat kohtaavat usein kiusaamista ja syrjintää (Saarikoski ym. 2013, 10).

Sukupuoli ja seksuaalisuus liittyvät heteronormiin ja ne ymmäretään eri diskursseissa eri tavoin. Sukupuolesta voidaan puhua juridisesta, lääketieteellisestä, biologisesta, sosiaalisesta ja psykologisesta näkökulmasta. (Lehtonen 2003, 24; Mustanoja, 2007, 4; Vilkkä, 2010, 18-21.) Suomessa oikeudelliset kaksi sukupuolta ohjaavat myös arkikeskustelua su-

kupuolesta ja kenties myös sen nojalla poliittiset päättäjät kokivat oikeutetuksi ottaa askeleen taaksepäin uudessa hallituksen tasa-arvo-ohjelmassa (2016-2019). Sukupuoli on lain-säädännön mukaan jotain pysyvää jonka joku muu määrittelee lapselle heti synnytyslaitok-sella. Tutkimuksessa nähdään kuitenkin että sukupuoli on moninainen ja jatkuva. Moninai-sella sukupuolella tarkoitan sitä, että ensinnäkin, sukupuolten sisällä on paljon eroja eikä voida puhua että tiettyyn sukupuoleen liittyisi aina tietyt samat ominaisuudet. Toiseksi, tarkoitan sillä sitä että se ei rajaudu vain miehiin ja naisiin vaan myös sukupuolivähemmis-töt kuten transihmiset ja muunsukupuoliset kuuluvat siihen. Sukupuoli ei välttämättä pysy samana kuin miksi se on ulkopuolelta syntymähetkellä määritelty vaan se saattaa muuttua ja vaihdella elämän aikana (Transtukipiste, 2015). Näen sukupuolen siis itsemäärittelyky-symyksenä, myös lapsille.

Seksuaalinen suuntautuminen määräytyy sen mukaan mikä on oma sukupuoli ja mikä on sen henkilön sukupuoli johon vetovoimaa koetaan (Seta, 2016). Henkilö voi kuitenkin ko-kea olevansa useampaa sukupuolta ja silloin määrittelyt vaikeutuvat. Ainakin ulkopuolelta määriteltäessä. Esimerkiksi transvestiitti voi ilmaista itseään sukupuolta vaihtelemalla (Transtukipiste, 2015). Ihminen voi olla lääketieteen -, biologisen sukupuolen ja henkilö-tunnuksen mukaan nainen ja esittää heteronormin mukaista kuvaa naisesta, mutta kokea olevansa mies sukupuoli-identiteetiltään. Onko hän silloin hetero, biseksuaali vai lesbo jos hän on suhteessa naisen kanssa? Heteronormin mukaan hänet voisi ”leimata” lesboksi, mutta toisaalta me tarvitsisimme tähän vielä samanlaisen listan hänen naisystävänsä omi-naisuuksista. Näenkin tässä tutkimuksessa, että seksuaalista määrittelyä ei voi tehdä ku-kaan muu kuin henkilö itse ja hänenkään ei ole pakko sitä tehdä. Vain ihminen itse tietää miten hän kokee sukupuolensa. Kukaan ulkopuolinen ei voi tietää mitään muuta, kuin mitä ulkopuolinen olettaa tietävänsä. Aivan kuten sukupuoltakaan ei pidä olettaa, koska oletuk-set ruokkivat syrjiviä normeja (Saarikoski ym. 2013). Pitää myös muistaa että kaikki eivät halua luokitella itseään mihinkään sukupuoli - tai seksuaalisen suuntautumisen luokkiin (Transtukipiste, 2015).

Heteronormatiivisuus on valtarakenne, jota ylläpidetään ja toisinnetaan esittämällä suku-puolta tiettyjen luonnollisena pidettyjen ominaisuuksien mukaan (Butler, 1990, 40, 91). Heteronormin toistintaminen näkyy peruskouluissa useissa erilaisissa käytännöissä, fyysi-sissä oppimistiloissa, teksteissä, kuvissa ja puheessa (Ks. Esim. Kalliomeri, 2006; Saari-koski ym. 2013; Tainio & Teräs, 2010). Oppimateriaaleissa miehet kuvataan usein masku-liinisina, naiset feminiinisinä ja maskuliisia hahmoja on kirjoissa enemmän kuin feminiini-

siä (Tainio & Teräs, 2010). Naisia ei siis kuvata feminiinisinä oppikirjoissa, koska naiset olisivat feminiinisiä vaan koska ne ovat esityksiä siitä miten ymmärrämme naisen. Performatiivisen sukupuolen nähdään muodostavan myös sukupuoli-identiteetit, mutta on kyseenalaista onko tuo identiteetti aito kokemus vai normien mukainen ihanne (Butler, 1990, 69–70, 79). Siten olisi tärkeää että sukupuolta esitettäisiin monilla eri tavoilla ja ”väärin”. Silloin tuomme esille erilaisia mahdollisuuksia, eikä feminiininen nainen tai maskuliininen mies olekaan enää se ainoa, oikea ja luonnollinen tapa esittää sukupuolta. Aihetta on usein tutkittu sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen näkökulmasta (Esim. Lehtonen, 2003; Saarikoski, ym. 2013) ja olen itsekin ottanut tutkimukseen paljon sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöesimerkkejä. Kun vähemmistöt saadaan näkyviksi ja he tulevat kuulluksi, tulemme kaikki yhdenvertaisiksi. Silloin myös enemmistöllä on enemmän mahdollisuuksia itsensä ilmaisemiseen. Siten ajatellen tuomalla vähemmistöt enemmän esille, se vaikuttaa kuitenkin kaikkiin ihmisiin.

Opettajilla ja kouluilla on tärkeä rooli sukupuolen esittämisessä ”väärin”, toisin ja monipuolisemmin. Siten heteronormi purkautuu hiljalleen. Kuitenkin myös opettajiin kohdistuu valta ja heidän toimintaansa vaikuttavat myös yhtäläillä tämän hetkiset yhteiskunnan säännöt ja normistot (Nuutinen, 1994, 30). Jos opettajat eivät tunnista näitä normeja, he saattavat toisintaa heteronormatiivisuutta huomaamatta. Silloin kuitenkin opetussuunnitelma ja sen yhteydessä oleva tasa-arvo - ja yhdenvertaisuussuunnitelmat eivät toteudu. Eli kaikilla opettajilla tulisi kuitenkin olla ajantasainen tieto yhdenvertaisuudesta ja sitä rajoittavista syrjivistä normeista. Kun opettajilla on tarpeeksi tietoa he voivat suhtautua heteronormikriittisesti koulujen heteronormatiivisiin käytäntöihin joiden olemassaoloon he eivät voi itse vaikuttaa. Tarkoitan tällä sitä, että esimerkiksi oppimateriaaleja tulisi voida käyttää entiseen tapaan, mutta esimerkiksi heterormatiivista kuvituksista tai teksteistä pitäisi pystyä keskustelemaan oppilaiden kanssa heteronormikriittisesti. Toisaalta opettaja voi myös itse valmistaa oppimateriaaleja joissa sukupuolta ja seksuaalisuutta on esitetty moninainen.

Mielestäni tämän hetken opettajankoulutus ei anna tarpeeksi tietoa esimerkiksi sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöistä. Lisäksi opettajankoulutuksissa on paljon eroavaisuuksia juuri sen takia että sukupuolitietoinen koulutus ei välttämättä ole sisällytettyä opettajien koulutukseen (Jääskeläinen ym. 2015, 19). Asian eteen on kuitenkin tehty töitä erilaisten hankkeiden (Ks. Esim. TASUKO) avulla, joten on vaikeaa ymmärtää miksi sukupuolitietoinen koulutus ei näy meillekään oppilaille jotka osaamme sitä etsiä. On vaikeaa olla heteronor-

mikriittinen ja toistaa sukupuolta moninaisemmin jos ei näe koko normia ja ymmärrä siihen liittyvää ongelmaa. Siinä vaiheessa kun tunnistaa nämä syrjivät normit, en usko että kukaan haluaa toimia niiden mukaan. Olisi ensisijaisen tärkeää tuoda tämä tieto luokanopettajille jo opettajankoulutuksessa, jotta se ei jää pelkästään asiasta kiinnostuneiden harveille. Luokanopettajakoulutuksessa olisi tähän kuitenkin hyvät mahdollisuudet ja toivottavasti se mahdollisuus osataan hyödyntää tulevaisuudessa. Nähtäväksi jää hankkivatko kentällä olevat luokanopettajat aiheeseen liittyvää tietoa, nyt kun kouluissa pitää tehdä tasa-arvosuunnitelmat ja sen toteutumista myös arvioidaan.

Aihe yllätti minut monine pienine yksityiskohtineen ja sivuhaaroineen. Rajauksen tekeminen oli vaikeaa ja monesti uppouduin tutkimaan aihetta sen vierestä. Pro gradu tutkielmassa aion syventää käsitteitä ja mahdollisesti tutustua paremmin sukupuoleen järjestelmänä. Aion tutkia luokanopettajien käsityksiä heteronormatiivisuudesta kasvatustyössä. Tämän tutkimuksen edetessä huomasin kuinka eri käsitteet saavat eri merkityksiä riippuen kontekstista ja siitä kenen kanssa keskustelea aiheesta. Keskusteluita seurattaessa ja niihin osallistuneena minulle on välittynyt kokemus että ihmiset eivät puhu samoista asioista vaikka käyttävät kenties samoja käsitteitä. Toinen puhuu sukupuolesta biologisena totuutena, toinen tarkoittaa tällä syrjivää normia joka on kulttuurisesti syntynyt valtarakenne. Voisi ajatella että samaan ammattikuntaan kuuluvat henkilöt käsittäisivät samat käsitteet samalla tavalla, mutta kokemus viittaa toisin. Minua kiinnostaa selvittää näkyykö opettajien käsityksissä vielä heteronormatiivisuus vai onko vuoden 2014 opetussuunnitelma tuonut tasa-arvosuunnitelmien aineksia heteronormikriittisyydestä? Tulevaisuudessa olisi mielenkiintoista tutkia myös muita syrjiviä normeja. Koulumaailmaan sijoittuvia muita normeja voisi olla esimerkiksi ihonväri tai uskonto.

6 Lähteet

- Antikainen, A., Rinne, R. & Koski, L. (2006). *Kasvatussosiologia* (3. uud. p.). Helsinki: WSOY Oppimateriaalit.
- Butler, J. (1990). *Hankala sukupuoli*. Tampere: Tammer-Paino Oy, 2008.
- Butler, J. (1999). Esipuhe 1999. Teoksessa: *Hankala sukupuoli*. 1990. Tampere: Tammer-Paino Oy, 2008.
- FRA (EU:n perusoikeusvirasto). (2016). *ProfessionaProfessionally speaking: challenges to achieving equality for LGBT people*. Saatavissa: <http://fra.europa.eu/en/publication/2016/professional-views-lgbt-equality> [viitattu 29.4.2016].
- Hallituksen tasa-arvo-ohjelma. (2012-2015). Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2016:4. Tampere: Tampereen yliopistopaino. 2012.
- Hallituksen tasa-arvo-ohjelma. (2016-2019). Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2012:10. Helsinki: Lönnberg Print & Promo. 2016.
- Haralambos, M. & Holborn, M. (2008). *Sociology : Themes and perspectives* (7th ed.). London: Collins.
- Hekanaho, P. L. (2010). Queer-teorian kummia vaihteita. Teoksessa: Juvonen, T & Rossi, L-M & Saresma, T. 2010. *Käsikirja sukupuoliin*. Tampere: Vastapaino.
- Huuki, T. (2016). *Vallan visaiset kaverisuhteet. (Väki)valta alakouluikäisten lasten suhdetuhteissa*. Oulu: Suomen yliopistopaino Oy.
- Huuska, M. (2015). Miten kohdata intersukupuolisuus? Setä. Saatavissa: <http://seta.fi/miten-kohdata-intersukupuolisuus/> [viitattu 13.5.2016].
- Hynninen, P & TASUKO-työryhmä. (2011). Tasa-arvo ja sukupuolitietoisuus opettajan-koulutuksessa. Raportti TASUKO-hankkeesta. 2008-2011. Helsinki: Yliopistopaino. 2011.

- Jääskeläinen, L., Hautakorpi, J., Onwen-Huma, H., Niittymäki, H., Pirttijärvi, A., Lempi-
nen, M. & Kajander, V. (2015). *Tasa-arvo on taitolaji*. Opas sukupuolten tasa-arvon
edistämiseen perusopetuksessa. Opetushallitus ja tekijät. Oppaat ja käsikirjat 2015:5.
Tampere: Suomen yliopistopaino.
- Kajo, I. (2013). *Transihmiset työelämässä*. Opas työnantajalle, työntekijälle ja työyhteisöl-
le. Saatavissa: [http://transtukipiste.fi/wp-
content/uploads/2013/06/Transihmiset_työelamassa_opas_2.pdf](http://transtukipiste.fi/wp-content/uploads/2013/06/Transihmiset_työelamassa_opas_2.pdf) [viitattu 13.5.2016].
- Kalliomeri, H. (2006). *Opetussuunnitelma symbolisen vallan käytön välineenä*. Tampereen
yliopisto. Pro gradu -tutkielma.
- Korhonen, N., Jauhola, L., Oosi, O. & Huttunen, H-P. (2016). ”Usein joutuu miettimään,
miten pitäisi olla ja minne olla menemättä”. Selvitys vihapuheesta ja häirinnästä ja
niiden vaikutuksista eri vähemmistöryhmiin. Oikeusministeriön julkaisu 2016:7.
- Kärppä, H. 2016. Setan puheenjohtaja ymmärtää Antti Holman muuttoaiheet – ”Minussa
on kasvamassa vihapuhe tyhmyyttä kohtaan. *Helsingin Sanomat*. Saatavissa:
[http://www.hs.fi/kotimaa/a1460774254999?jako=fc5ea6270395754d15d16c92d7131f
83&ref=fb-share](http://www.hs.fi/kotimaa/a1460774254999?jako=fc5ea6270395754d15d16c92d7131f83&ref=fb-share) [viitattu 29.4.2016].
- Laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta 8.8.1986/609. (1987). Sosiaali ja terveyste-
ministeriö.
- Lehtonen, J. (2003). *Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa. Näkökulmana heteronormatiivi-
suus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemukset*. Helsinki: Yliopistopaino. Väitös-
kirja.
- Lehtonen, J. (2010). ”Kaikki kuvatkin on sellaisia: isä, äiti ja lapsi” –heteronormatiivisuus
eri koulutusasteilla. Teoksessa: Suortamo, M. & Tainio, L. & Ikävalko, E. & Palmu,
T & Tani, S. (toim.) *Sukupuoli ja tasa-arvo koulussa*. Juva: WS Bookwell Oy.
- Lehtonen, J. (2013). Haastattelu. Tasa-arvo kasvatuksessa. *Tasa-arvoasiain neuvottelukun-
ta*. Saatavissa: <https://vimeo.com/55463079> [viitattu 4.5.2016].
- Lepistö, S. (2010). *Sukupuolinäkökulmia matematiikan oppimiseen ja opettamiseen*. Teok-
sessa: Suortamo, M. & Tainio, L. & Ikävalko, E. & Palmu, T & Tani, S. (toim.) *Suku-
puoli ja tasa-arvo koulussa*. Juva: WS Bookwell Oy.

- Liljeström, M. (1996). Sukupuolijärjestelmä. Teoksessa: Koivunen, A. & Liljeström, M. (toim.) *Avainsanat*. Tampere: Vastapaino.
- Löfström, J. (2006). Sukupuoli ja seksuaalisuus koulussa. Teoksessa: Niemi, H. & Sarras, R. 2007. *Erilaisuuden valot ja varjot. Eettinen kasvatus koulussa*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Mettälä, M. & Eerola, M. (2013). *Moninaisuus mielessä! Seksuaalisen suuntautumisen ja sukupuolen moninaisuuden kohtaaminen sosiaalialan työssä*. Metropolia ammattikorkeakoulu. Opinnäytetyö. 2013.
- Mustanoja, M. (2007). Pojat on poikia, vai ovatko? Lasten sukupuolen moninaisuus äitien-
sä kertomana. Lapin yliopisto. Pro gradu-tutkielma.
- Mäkelä, J. (1994). Pierre Bourdieu – erottautumisen teoreetikko. Teoksessa: Heiskala, R. (toim.): *Sosiologisen teorian nykysuuntauksia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Nuutinen, P. (1994). *Lapsesta subjektiksi : Tutkimus vallasta ja kasvatuksesta*. Joensuu: University of Joensuu.
- Opetushallitus. (N. d.). Sukupuolitietoinen opetus ja ohjaus – Mitä se on? Ohjeita koulutukseen järjestämiseen. Saatavissa:
http://www.oph.fi/saadokset_ja_ohjeet/ohjeita_koulutuksen_jarjestamiseen/toiminnallinen_tasa_arvosuunnittelu_oppilaitoksissa/sukupuolitietoinen_opetus [viitattu 17.11.2016].
- Palmu, T. (2010). Äidinkielen ja kirjallisuuden opetuksen sukupuolijäsennys. Teoksessa: Suortamo, M. & Tainio, L. & Ikävalko, E. & Palmu, T & Tani, S. (toim.) *Sukupuoli ja tasa-arvo koulussa*. Juva: WS Bookwell Oy.
- POPS (Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet)*. (2004). Opetushallitus. Vammala: Vammalan kirjapaino Oy.
- POPS (Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet)*. (2014). Opetushallitus. Määräykset ja ohjeet 2014:96. Helsinki: Next print Oy. 2016.
- Pulkkinen, T. & Rossi, L-M. Suomentajilta. (2008). Teoksessa: *Hankala sukupuoli*. 1990. Tampere: Tammer-Paino Oy, 2008.

- Saarikoski, A., Kovero, S. & Wickman, J. (2013). *Älä oleta, normit nurin! : Normikriittinen käsikirja yhdenvertaisuudesta, syrjinnän vastustamisesta ja vapaudesta olla oma itsensä*. Helsinki: Seta.
- Salakka, M. (2015). Muunsukupuolisuus – kaksijakoisen sukupuolen ulkopuolella. Turun ammattikorkeakoulu. Opinnäytetyö.
- Sarhimaa, J. 2016. Kouluissa ei pitäisi enää turhaan puhutella ihmisiä tyttöinä ja poikina. *Nyt*. Saatavissa: <http://nyt.fi/a1476754398484> [viitattu 27.11.2016].
- Seta. (2016). Seksuaalinen suuntautuminen. Saatavissa: <http://seta.fi/seksuaalinen-suuntautuminen/> [viitattu 13.5.2016].
- Snellmann, J. (2011). TASUKO-hanke. 2011. Tasa-arvo ja sukupuolietietoisuus opettajan koulutuksessa. 2011. Saatavissa: <https://wiki.helsinki.fi/display/TASUKO/TASUKO-hanke> [viitattu 10.5.2016].
- Sulkunen, P. (1998). *Johdatus sosiologiaan : Käsitteitä ja näkökulmia*. Porvoo: WSOY.
- Tainio, L. & Teräs, T. (2010). Sukupuolijäsennys perusopetuksen oppikirjoissa. Raportit ja selvitykset 2010:8. Opetushallitus.
- Terveystieteiden tutkimuskeskus. (2015). Tasa-arvotiedon keskus Minna. Sukupuolen moninaisuus. Saatavissa: <https://www.thl.fi/fi/web/sukupuolten-tasa-arvo/sukupuoli/sukupuolen-moninaisuus> [viitattu 13.5.2016].
- Transtukipiste. (2015). Muunsukupuolisuus. Saatavissa: <http://transtukipiste.fi/muunsukupuolisuus/> [viitattu 13.5.2016].
- Typpö, J. Sukupuolia on vain kaksi, julistavat perussuomalaiset nuoret: ”Sitä ei voi muuttaa kuvittelemalla”. *Nyt*. Saatavissa: <http://nyt.fi/a1456367920831?ref=hs-art-luetuimmat-2> [viitattu 29.4.2016].
- Törmä, S. (2003). Piilo-opetussuunnitelman jäljillä. Teoksessa: Vuorikoski, M & Törmä, S & Viskari, S. 2003. *Opettajan vaiettu valta*. Tampere: Vastapaino.
- Vilkkä, H. (2010). *Sukupuolen ja seksuaalisuuden kohtaaminen*. Tampere: Tammer-Paino Oy.

Vuorikoski, M. (2003). Valta ja sukupuoli opettajaksi opiskelevien koulumuistoissa. Teoksessa: Vuorikoski, M & Törmä, S & Viskari, S. 2003. *Opettajan vaiettu valta*. Tampere: Vastapaino.

Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014. (2015). Oikeusministeriö.

Ziemann, M. 2016. Koulujen tasa-arvo-opas raivostutti vanhemmat – Opetushallitus: Kouluissa saa edelleen puhua tytöistä ja pojista. *Yle*. Saatavissa: <http://yle.fi/uutiset/3-9237318> [viitattu 27.11.2016]

